

Introducing the manuscript of Abul-Futuh Razi's Rawd al-Janan (endowed by Shah Abbas Safavi)

Kazem ostadi ^{a*}

^aMA, Quran and Hadith Sciences, University of Quran and Hadith, Qom, Iran

KEYWORDS

Tafsir Abul Fattouh,
Astana Qom Library
and Museum,
Faizyeh Library,
Safavid waqf
manuscript

Received: 22 July 2024;
Accepted: 06 January 2025

Article type: Research Paper
DOI: 10.22034/ij.2025.2032638.1031

ABSTRACT

For Abul-Fatuh Razi (died after 552 AH), several works are mentioned; But the most famous work he is known for is his book of Persian interpretation entitled "Rooz al-Jinnan and Ruh al-Jinnan fi Tafsir al-Qur'an"; Based on the division of the author and the appearance of most of the manuscripts of this work, it has been compiled in twenty volumes. In addition to the list of manuscripts of Abul Fattuh Razi's commentary, there is a copy of Ruz al-Jinan which has a dedication letter from Shah Abbas Safavi dated 1037 AH. Next to this waqfname, there is a note that shows that this waqf work included four "thick and large" volumes and included all of Abul Fattuh's commentary, and all four volumes were dedicated to Astana Qom. Considering that most of the works dedicated by Shah Abbas to Astan Qom have been lost, now it is necessary to check whether all the copies of the volumes of this commentary are available and can be identified or not. And if they exist, where are they kept and what are their list and appearance specifications? In the review and list of these four volumes of the waqf commentary of Shah Abbas, it was found that the first volume of the commentary in Faiziyah Library; and its second volume in the warehouse of Astana Museum in Qom; and its fourth volume are in the repository of Astana Library; And the third volume of commentary is also missing.

* Corresponding author.

E-mail address: kazemostadi@gmail.com

©Author

معرفی نسخه خطی روض الجنان ابوالفتوح رازی (وقف شده توسط شاه عباس صفوی)

کازم استادی الف*

الف کارشناسی ارشد، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران، kazemostadi@gmail.com

چکیده	واژگان کلیدی
برای ابوالفتوح رازی (متوفی بعد از ۵۵۲ق)، تألیفات متعددی ذکر شده؛ اما مشهورترین اثری که به آن شناخته می‌شود، کتاب تفسیر فارسی وی با عنوان «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن» می‌باشد؛ که بر اساس تقسیم‌بندی مؤلف و ظاهر بیشتر نسخه‌های خطی این اثر، در بیست مجلد تنظیم و تألیف گشته است. در ضمن فهرست نسخ خطی تفسیر ابوالفتوح رازی، نسخه‌ای از روض الجنان مطرح است که دارای وقف‌نامه‌ای از شاه عباس صفوی به تاریخ ۱۰۳۷ ق می‌باشد. در کنار این وقف‌نامه، یادداشتی آمده که نشان می‌دهد این اثر وقفی، شامل چهار مجلد «ضحیم و بزرگ» و شامل همه تفسیر ابوالفتوح بوده، و هر چهار مجلد آن‌ها وقف آستان قم شده‌اند. با توجه به این که بیشتر آثار وقف شده توسط شاه عباس به آستان قم مفقود شده‌اند، اکنون لازم است بررسی شود که آیا همه نسخ مجلدات این تفسیر، موجود و قابل شناسایی هستند یا خیر؟ و اگر موجودند در چه مکان‌هایی نگهداری می‌شوند و مشخصات فهرستی و ظاهری آن‌ها چگونه هستند؟ در بررسی و فهرست این مجلدات چهارگانه تفسیر وقفی شاه عباس، مشخص شد که جلد اول تفسیر در کتابخانه فیضیه؛ و جلد دوم آن در انبار موزه آستان قم؛ و جلد چهارم آن در مخزن کتابخانه آستان وجود دارند؛ و مجلد سوم تفسیر نیز، مفقود است.	تفسیر ابوالفتوح، کتابخانه و موزه آستان قم، کتابخانه فیضیه، نسخ وقفی صفوی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱ مقاله علمی پژوهشی

۱. مقدمه

ابوالفتوح رازی (متوفی بعد از ۵۵۲ق) از علمای اسلامی شیعه در قرن ششم هجری می‌باشد، که نام اصلی اش جمال‌الدین حسین بن علی نیشابوری رازی بوده است. اطلاعات قابل توجه و چندان روشنی از ترجمه و زندگانی وی در دسترس نیست (نک: عرب‌زاده، ۱۳۸۴ش، سراسرمتن، همچنین ببینید مجموعه مقالات مجله بینات ش ۴۷؛ و نیز آثار کنگره ابوالفتوح رازی)؛ اما اجمالاً گفته شده که وی، جدای از تلمذ نزد پدرش، یعنی علی بن محمد نیشابوری رازی، شاگرد اساتیدی همچون: «حسن بن محمد طوسی فرزند شیخ طوسی؛ سید ابوصمصام ذوالفقار؛ شیخ عبدالجبار بن مقری رازی، معروف به مفید رازی؛ عبدالرحمن بن احمد خزاعی نیشابوری ملقب به مفید نیشابوری؛ قاضی حسن استرآبادی» بوده است (نک: امین عاملی، ۱۴۱۴ق، ۱۲۵/۶). همچنین، شیخ ابوالفتوح در تفسیر خویش، روض الجنان، از ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشریبه، صاحب کشاف، به عنوان استاد خود یاد کرده است (رازی، ۱۳۷۱ش، ۱۷۰/۱۶). از ابوالفتوح، شاگردان اندکی معرفی شده‌اند که برخی از آن‌ها عبارتند از: «ابن حمزه طوسی؛ ابن شهرآشوب،

صاحب کتاب مناقب آل ابی طالب؛ تاج الدین محمد بن حسین رازی، فرزند خود ابوالفتوح؛ منتجب الدین رازی صاحب کتاب الفهرست» (به عنوان نمونه نک: امین عاملی، ۱۴۱۴ق، ۱۲۵/۶). ظاهراً وی را طبق وصیت‌اش، در شهر ری و در صحن حمزه بن موسی بن جعفر و در جوار حرم حضرت عبدالعظیم (ع) دفن نموده‌اند.

برای ابوالفتوح رازی، تألیفات متعددی ذکر شده؛ همانند: «تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام؛ تفسیر قرآن عربی؛ رساله اجازه؛ رساله یوحنا؛ روح الاحباب و روح الالباب فی شرح الشهاب؛ مناظره حسنیه؛ منهاج المناهج» (نک: امین عاملی، ۱۴۱۴ق، ۱۲۶/۶)؛ اما مشهورترین اثری که به آن شناخته می‌شود، کتاب تفسیر فارسی وی با عنوان «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن» می‌باشد، که موضوع مقاله حاضر است.

این کتاب، فعلاً اولین تفسیر کامل شیعی فارسی است، که همه سوره‌های قرآن را در بر دارد. ظاهراً خود ابوالفتوح به نام کتاب اشاره‌ای ندارد؛ اما در آثار شاگردان وی، همچون شیخ منتجب الدین رازی و ابن شهرآشوب با نام «روض الجنان و روح الجنان» یا «روح الجنان و روض الجنان» معرفی شده است (نک: رازی، فهرست، ۱۳۶۶ش، ۴؛ ابن شهرآشوب، ۱۳۷۶ق، ۱۴/۱).

ابوالفتوح در مقدمه روض الجنان، تصریح کرده که «این کتاب - ان شاء الله - از میانه اطناب و اختصار بود، اطنابی که مُمِلْ نباشد و اختصاری که مُجَلْ نباشد و شرط آن است که هر آیت که بدو رسیم یا هر لفظ و هر قصه، آنچه شرط است در او گفته شود چون آن آیت یا آن لفظ مکرر شود در قرآن، حواله بر گفته کرده شود» (رازی، ۱۳۷۱ش، ۳/۱). در هر صورت، سبک نگارش و تنظیم تفسیر روض الجنان این گونه است که نویسنده پس از ذکر مقدمه‌ای مختصر و بحثی در معنای تفسیر و تأویل، به تفسیر آیات سوره‌ها به ترتیب سوره، از سوره حمد تا سوره ناس پرداخته؛ و لفظ به لفظ آن را ترجمه نموده و سپس به شرح لغات و نیز ابعاد متنوع «ادبی، روایی، تاریخی، فقهی، کلامی و اخلاقی» آیات قرآن پرداخته، و البته از اقوال «مفسرین، صحابه و تابعان» هم غافل نبوده؛ هر چند که غالباً بدون اظهار نظری انتقادی، این آراء را نقل کرده است.

تفسیر ابوالفتوح ظاهراً بر اساس تقسیم‌بندی خود مؤلف و نیز تصریح برخی اندیشمندان، همانند منتجب الدین رازی و عبدالجلیل قزوینی (نک: رازی، فهرست، ۱۳۶۶ش، ۴۵؛ رازی، نقض، بی تا: ۲۱۲)؛ و البته، ظاهر بیشتر نسخه‌های خطی این اثر، در بیست مجلد تنظیم و تألیف گشته است؛ که عبارتند از:

- جلد اول: بسمله و آغاز تفسیر از سوره فاتحه (شماره سوره: ۱).
- جلد دوم: از آیه **وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ...** آیه ۶۷ سوره بقره (۲).
- جلد سوم: از **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ...** آیه ۱۸۳ سوره بقره (۲).
- جلد چهارم: از **أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ...** آیه ۲۵۸ سوره بقره (۲).
- جلد پنجم: از **يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ...** آیه ۱۰۶ سوره آل عمران (۳).
- جلد ششم: از **فَكَيْفَ إِذَا أَصَابْتُمُ مَّصِيبَةً...** آیه ۶۲ سوره نساء (۴).
- جلد هفتم: از **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ...** آیه ۵۴ سوره مائده (۵).
- جلد هشتم: از **وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ...** آیه ۱۱۱ سوره انعام (۶).
- جلد نهم: از **وَإِذْ تَنْفَعْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ...** آیه ۱۷۱ سوره اعراف (۷).

- جلد دهم: از وَ جَاءَ الْمُعَذَّرُونَ مِنَ الْأَغْرَابِ... آیه ۹۰ سوره توبه (۹).
 جلد یازدهم: از اوّل سوره یوسف (۱۲).
 جلد دوازدهم: از اوّل سوره نحل (۱۶).
 جلد سیزدهم: از وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَتَاهُ... آیه ۶۰ سوره کهف (۱۸).
 جلد چهاردهم: از ابتدای سوره مؤمنون (۲۳).
 جلد پانزدهم: از آغاز سوره نمل (۲۷).
 جلد شانزدهم: از يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمْ... آیه ۴۹ سوره احزاب (۳۳).
 جلد هفدهم: از ابتدای سوره مؤمن (۴۰).
 جلد هجدهم: از ابتدای سوره حجرات (۴۹).
 جلد نوزدهم: از آغاز سوره حدید (۵۷).

جلد بیستم: از ابتدای سوره مزمل (شماره سوره: ۷۳). (نک: رازی، ۱۳۷۱ ش، ج ۱، مقدمه، ص ۷۲).

تفسیر ابوالفتوح، نسخه‌های خطی فراوانی دارد. در فهرست نسخ خطی ایران (فنخا) هشتاد و پنج نسخه خطی (درایتی، ۱۳۹۱ ش، ۱۶/۹۴۹) و نیز در سایت اینترنتی «فهرستگان نسخ خطی» که شامل برخی از کتابخانه‌های غیر از ایران نیز می‌گردد، حدود ۱۱۹ نسخه برای این اثر معرفی شده است (بی‌نام، خرداد ۱۴۰۳ ش). این آمارها دچار دو نقیصه هستند: اول این که در برخی از فهرس و معرفی‌ها، مجلدات تفسیر ابوالفتوح، مجزا فهرست و تحت آمار قرار گرفته‌اند؛ دوم این که برخی از نسخه‌ها به صورت تکراری فهرست شده‌اند. به عنوان نمونه نک: نسخه شماره ۱۲ کتابخانه آستان و نسخه شماره ۱۲۳ آستان، که هر دو، یک نسخه می‌باشند (درایتی، ۱۳۹۱ ش، ۱۶/۹۵۴).

۲. طرح مسأله

در ضمن فهرست نسخ خطی تفسیر ابوالفتوح رازی، نسخه‌ای از روض الجنان مطرح است که دارای وقف‌نامه از شاه عباس صفوی به این شرح می‌باشد:

«به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را بایک صد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویة علی مشرفها الف الف تحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین (ع) شریک بوده باشد، فمن بدله بعد ما سمعه فانه اثم قلبه/ و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی»]. (نک: رازی، ۱۰۱۵ ق، برگ اول عطف نسخه فیضیه و نسخه موزه آستانه). همچنین در کنار این وقف‌نامه نسخه خطی روض الجنان کتابخانه فیضیه، یادداشتی با این متن آمده است: «از جمله یکصد و ده جلد تفسیر است که این مجلد بوده باشد و سه مجلد تتمه این تفسیر [با مهر رفیع الدین محمد الحسینی الموسوی در زیر آن]» (همان).

از سوی دیگر، قبلاً دانسته شد که کتاب روض الجنان طبق متن اثر و شواهد جنبی دیگر، در بیست مجلد فصل‌بندی گشته بوده‌اند؛ که ظاهراً همان بیست جلد، به چهار مجلد «ضحیم و بزرگ» در نسخه‌های وقفی شاه عباس استنساخ

شده و این نسخه‌های چهارگانه وقفی، شامل همه تفسیر ابوالفتوح بوده‌اند، و همگی آن‌ها وقف آستان قم گشته‌اند. با توجه به مجلدات بیست‌گانه نسخ خطی دیگر، و نیز موجودی کنونی برخی از مجلدات تفسیر وقفی شاه عباس، اجمالاً به نظر می‌رسد که نسخ خطی این مجلدات وقفی چهارگانه، ممکن است شامل این تنظیم زیر یا نزدیک به آن بوده باشند، که لازم است تا وضعیت آن‌ها بررسی شوند:

جلد اول: از ابتدای قرآن تا حدود اواخر سوره نساء (شماره سوره: ۴).

جلد دوم: از حدود آیه ۶۲ سوره نساء (۴) یعنی فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ... تا آخر سوره هود (۱۱).

جلد سوم: از اول سوره یوسف (۱۲) تا حدود اواسط سوره احزاب (۳۳).

جلد چهارم: از آیه ۴۹ سوره احزاب (۳۳) یعنی يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ... تا انتهای قرآن، یعنی سوره ناس (۱۱۴).

اکنون با توجه به این که در وقفنامه آمده است که مجلدات وقفی شاه عباس صفوی، چهار مجلد بوده‌اند؛ لازم است بررسی شود که آیا همه نسخ مجلدات این تفسیر قابل شناسایی و موجود هستند یا خیر؟ و اگر موجود می‌باشند در چه مکانی نگهداری می‌شوند و مشخصات فهرستی و ظاهری آن‌ها چگونه هستند؟

۳. پیشینه

ابتدا باید توجه نمود که در بخشی از متن وقفنامه شاه عباس صفوی برای نسخ وقفی خود به آستان حضرت معصومه (س) چنین است: «... و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. مشروط بر این که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند...». در این عبارت نام مدرسه مشخص نشده است؛ ولی ظاهراً منظور همین مدرسه فیضیه کنونی است. (برای اطلاع از تاریخچه این مدرسه نک: مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۰ ش، ۱۲۷ و ۱۲۸). بنابراین نسخ خطی کتابخانه فیضیه نیز، می‌توان شامل موجودی کنونی مجموعه نسخه‌های خطی وقفی شاه عباس صفوی به آستان مقدسه قم محسوب گردند.

در هر صورت، درباره پیشینه توجه به این نسخه روض الجنان توسط فهرست‌نگاران و برخی از محققین، می‌توان این سیر تاریخی را مطرح نمود:

۳.۱. فهرست دو جلدی فیضیه از عراقی (۱۳۳۷ ش)

در فهرست مجتبی عراقی از برخی نسخ خطی کتابخانه فیضیه، یک جلد از روض الجنان معرفی گشته است؛ که البته دارای وقف‌نامه شاه عباس صفوی می‌باشد (نک: عراقی، ۱۳۷۸ ق، ۵۶/۱). در مشخصاتی که برای این نسخه در این فهرست ذکر شده، آمده که این مجلد شامل تفسیر از ابتدای قرآن تا سوره نساء است [نسخه افتادگی دارد؛ انتهای متن موجود: آیه ۵۹، سوره نساء (مطابق با صفحه ۴۰۹ جلد ۵ چاپ یا حقی)؛ بنابراین، مجلد فوق در کتابخانه فیضیه، جلد یکم از تفسیر ابوالفتوح رازی می‌باشد، که کاملاً روشن است از نسخ وقفی شاه عباس است.

۳.۲. فهرست یک جلدی آستان از دانش‌پژوه (۱۳۵۵ ش)

در فهرست استاد محمد تقی دانش‌پژوه، دو عنوان روض الجنان معرفی گشته است؛ که در یکی به وقفی بودن آن توسط شاه عباس اشاره شده است (ص ۱۲۳) و دیگری را (ص ۱۲۱) استاد دانش‌پژوه توجه نداشته است که از نسخ وقفی

شاه عباس می‌باشد، زیرا افتادگی از آغاز و انجام داشته است (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۵۵ش، ۱۲۱ و ۱۲۳).

در فهرست دانش‌پژوه صفحه ۱۲۳ آمده است: «روض الجنان و روح الجنان از ابوالفتوح رازی. نسخ، محمد زمان حسینی؛ [با تاریخ کتابت] ۱۰۱۵ ق. ترجمه آیت‌ها نستعلیق. شنگرف. [آغاز و انجام:] از آیت و کیف اذا اصابتهم مصیبة بما قدمت ایدیهم تا پایان مجلد نهم. وقف شاه عباس با صد و نه مجلد کتاب دیگر بر روضه فاطمیه کازمیه موسویه و بر مدرسه آستانه یاد شده در شهر قم برای طلبه آنجا به شرط این که از آنجا بیرون نبرند با دو مهر رفیع‌الدین حسینی موسوی و گواهی او بر این که صد و ده مجلد کتاب وقف شده؛ چهار مجلد تفسیر تمام است و این نسخه یکی از آن‌ها است با سه مجلد دیگر. نه عرض دارد از سالهای ۱۱۰۲، ۱۱۰۴، ۱۱۱۱، ۱۱۲۵، ۱۱۳۰، ۱۱۴۵، ۱۱۷۲، ۱۲۵۲ و یکی که تاریخ آن خوانده نمی‌شود. جلد: تیماج تریاکی ترنجی، رحلی بزرگ (-۳۹۱)».

این نسخه، اکنون در مخزن کتابخانه آستان حرم حضرت معصومه (س) موجود نیست، و در فهرس بعدی آستان نیز به آن پرداخته نگشته است، اما با توجه به فهرست استاد دانش‌پژوه، و اطلاعاتی که از مجلدات تفسیر پیش‌تر بیان شد، این نسخه، مجلد دوم از مجلدات چهارگانه تفسیر وقفی شاه عباس می‌باشد؛ که پس از پیگیری و جستجو بنده، در مخزن موزه آستان قم پیدا شد و تصویر صفحات آن خواهد آمد.

جدای از این نسخه، دانش‌پژوه نسخه دیگری از روض الجنان را در ص ۱۲۱ فهرست خود، چنین معرفی نموده است: «روض الجنان و روح الجنان از ابوالفتوح رازی. نسخ سده یازدهم. عنوان و نشان شنگرف. از سوره السجدة تا سوره الغاشیه. آغاز و انجام افتاده، با چاپی نسنجیده شده و ترجمه فارسی آن کهن از آن است و در چاپی که شده تصرفهای بیجایی شده است. از آن محمدباقر متولی باشی بوده است. ۴۰۸ برگ، ۲۵ سطر، کاغذ سپاهانی، جلد مقوا، رحلی (۴۷:۵-۶۰۹۳)».

این نسخه، اکنون در مخزن کتابخانه آستان حرم حضرت معصومه (س) موجود است؛ و بنده به صورت حضوری آن را در مخزن ملاحظه و بررسی نمودم. با توجه به مشخصات ظاهری نسخه و این همانی مشخصات آن با نسخه وقفی شاه عباس موجود در فیضیه، نسخه کنونی نیز از مجلدات وقفی شاه عباس می‌باشد؛ و صرف‌نظر از افتادگی اول و آخر آن، مجلد چهارم از مجلدات چهارگانه تفسیر وقفی شاه عباس را تشکیل می‌دهد.

همچنین، استاد دانش‌پژوه در تصاویر کتاب فهرست خود، تصویر وقفنامه مجلد اول، که در کتابخانه فیضیه نگهداری می‌شود را نیز درج نموده است (نک: قسمت تصاویر دانش‌پژوه؛ که البته بدون شماره صفحه است، و نتوانستم ارجاع دقیق دهم).

۳.۳. فهرست دو جلدی فیضیه از استادی (۱۳۵۵ش)

استاد رضا استادی در جلد دوم فهرست کتابخانه فیضیه که به تاریخ ۱۳۹۶ قمری منتشر شده است، همان فهرست نویسی از جلد یکم روض الجنان که در فهرست قبلی یعنی فهرست حاج شیخ مجتبی عراقی (ش ۱۲)، فهرست عراقی، (۵۶/۱) آمده بود را درج کرده (نک: استادی، ۱۳۹۶ ق، ۶۴/۲) و تذکری پیرامون مجلدات دیگر این روض الجنان ندارد؛ همچنین، در پاورقی خود، اشاره‌ای نیز به جریان بازگردانده شده این نسخه وقفی، توسط مرحوم عبدالحسین صاحب‌الداری به سال ۱۳۵۴ ق نموده است.

۴.۳. تصحیح چاپ روض الجنان بنیاد پژوهش‌های مشهد (۱۳۷۱ش)

کتاب روض الجنان، در سال ۱۳۷۱ شمسی با تحقیق و تصحیح دکتر محمد جعفر یاحقی و دکتر مهدی ناصح توسط انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی مشهد منتشر گشت. در این تصحیح، حدود ۵۳ نسخه خطی مورد نظر یا استفاده قرار گرفته است. که در بین این نسخ، به نسخه مجلد اول در کتابخانه فیضه (با شماره ۶۱۱، که همان نسخه شماره ۱۲ و ۱۲۳ درایتی است) و نیز، نسخه مجلد چهارم در کتابخانه آستان (با شماره ۵: ۴۷ - ۶۰۹۳ فهرست دانش‌پژوه؛ که افتادگی اول و آخر دارد) و همچنین، نسخه مجلد دوم (با شماره ۱۰۱۵) در موزه آستان حرم حضرت معصومه (س) قم اشاره شده است. البته شماره نسخه مجلد دوم روض الجنان، در این چاپ بنیاد پژوهش‌های اسلامی، به اشتباه عدد ۱۰۱۵ درج شده است؛ و این عدد، در واقع تاریخ کتابت نسخه است. این نسخه خطی، همان نسخه‌ای است که محمدتقی دانش‌پروه با شماره «۳۹۱» در صفحه ۱۲۳ فهرست خود معرفی نموده است و اکنون در مخزن موزه آستان قرار دارد (رازی، ۱۰۱۵ق، ج ۲، سراسرمتن).

جدای از این‌ها، قابل توجه است که ضمن تصحیح متن چاپی روض الجنان توسط مصححین، تفاوت‌ها و برخی افتادگی‌های نسخ مورد نظر فوق نیز گوشزد شده‌اند.

۵.۳. فهرست دو جلدی آستان از نقیبی و صدراپی (۱۳۷۵ش)

در این دو جلد فهرست کتابخانه آستان، که جلد اول فهرست توسط آقای سید حسن نقیبی و جلد دوم آن توسط علی صدراپی خوبی، انجام شده است (نقیبی و صدراپی، ۱۳۷۵ش، سراسرمتن)، مشخصاتی از مجلدات روض الجنان درج و مطرح نشده است. در استفسار حضوری که از استاد صدراپی خوبی پیرامون نسخه روض الجنان کتابخانه آستان به عمل آمد، ایشان تذکر دادند که این دو مجلد فهرست چاپ جدید، در واقع فهرست نسخی است که مرحوم دانش‌پژوه بدان‌ها نپرداخته یا نسخ جدید کتابخانه بوده‌اند. این توضیح، به آن معنی است که ظاهراً ایشان در آن تاریخ فهرست‌نگاری، بنایی به ملاحظه نسخه کتاب روض الجنان آستان یا فهرست آن نداشته‌اند.

۶.۳. فهرست یک جلدی (ج ۳) آستان از نقیبی (۱۳۹۱ش)

با توجه به مطلب عنوان قبل، می‌توان در مجلد سوم فهرست کتابخانه آستانه قم به این نکته پرداخت که: سید حسن نقیبی فهرست‌نگار محترم، در فهرست خود که به سال ۱۳۹۱ شمسی منتشر شده است، به برخی نسخ جدید کتابخانه و نیز برخی از نسخ قدیم که توسط استاد دانش‌پژوه فهرست شده بوده‌اند پرداخته‌اند.

به عنوان نمونه نسخه‌های دو اثر «الشجرة الالهية في علوم الحقايق الربانية» (شماره فهرست دانش‌پژوه، ۳۸۵) و «المباحث المشرقية في الحكمة الالهية» (شماره فهرست دانش‌پژوه، ۳۸۶) را تحت شماره‌های ۱۰۱۸ و ۱۰۱۹ پرداخته‌اند (نک: نقیبی، ۱۳۹۱ش، ۲۶۹ و ۲۷۰)؛ اما در این میان، به دو نسخه روض الجنان که در فهرست دانش‌پژوه وجود داشته (ص ۱۲۱ و ۱۲۳) نپرداخته‌اند.

۷.۳. فهرست فنخا

در مجموعه «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» با عنوان مختصر «فنخا» که در سال ۱۳۹۱ شمسی منتشر شده است، مصطفی درایتی نسخی را تحت چهار شماره ۳۴ و ۳۶ و ۴۱ و ۴۲ معرفی نموده‌اند (نک: درایتی، ۱۳۹۱ش،

۹۵۳/۱۶ و ۹۵۴) که آن‌ها به مجلدات نسخ روض الجنان وقفی شاه عباس مرتبط هستند. نسخه معرفی شده شماره ۳۴ فنخا در واقع مجلد چهارم از روض الجنان است که آقای درایتی آن را به نقل از فهرست دانش‌پژوه (۵: ۴۷ - ۶۰۹۳) از کتابخانه آستان درج نموده‌اند، که نه ایشان و نه استاد دانش‌پژوه، توجهی به وقفی بودن نسخه توسط شاه عباس و این که این نسخه، یکی از مجلدات چهارگانه وی می‌باشد نداشته‌اند. شماره ردیف ۳۶ فنخا در واقع مجلد دوم از روض الجنان با تاریخ ۱۰۱۵ ق است که آقای درایتی آن را به نقل از فهرست دانش‌پژوه (۳۹۱-۳) از کتابخانه آستان درج نموده‌اند. شماره ردیف ۴۱ فنخا در واقع مجلد اول از روض الجنان می‌باشد که آقای درایتی آن را به نقل از فهرست عراقی (۵۶/۱) از کتابخانه فیضیه با شماره نسخه ۱۲۳ درج نموده‌اند؛ که البته این شماره نسخه ۱۲۳ اشتباه است و ظاهراً مربوط به شماره صفحه فهرست دانش‌پژوه است، که در آن نسخه‌ای از روض الجنان معرفی شده است. همچنین شماره ردیف ۴۲ فنخا، در واقع همان نسخه شماره ۴۱ می‌باشد که به صورت مجزا معرفی شده است؛ این نسخه با شماره نسخه ۱۲، همان مجلد اول روض الجنان است که در فهرست فیضیه آقای عراقی (۵۶/۱) آمده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱ ش، ۹۵۳/۱۶ و ۹۵۴).

۸.۳. فهرست چهار و پنج آستان، گروهی (منتشر نشده)

دو جلد فهرست جدید با شماره‌های ۴ و ۵ از نسخ کتابخانه آستان حرم حضرت معصومه (س) توسط برخی فهرست‌نگاران انجام شده است؛ که البته این مجلدها منتشر نشده‌اند و فایل آن‌ها در کامپیوتر کتابخانه، متروک باقی مانده است. در مراجعه حضوری به بخش مخطوطات کتابخانه آستان، جناب آقای محمد عباسی یزدی مسؤول محترم این بخش، اطلاع دادند که یک نسخه از روض الجنان در این دو مجلد فهرست منتشر نشده موجود است (که همان مجلد چهارم می‌باشد که استاد دانش‌پژوه در صفحه ۱۲۱ فهرست خود با شماره ۵: ۴۷ - ۶۰۹۳ معرفی نموده است، می‌باشد)؛ و متن این فهرست را به این شرح در اختیار بنده قرار دادند:

«نسخه حاضر از آیه ۲۳ لقمان تا آیه ۱۷ سوره غاشیه است. آغاز افتاده: الینا مرجعهم فننبیهم بما عملوا ان الله علیم بذات الصدور. انجام افتاده: خلق فیل عجیب‌تر و عظیم‌تر بود چرا ذکر شتر کرد؟ گفت اگر چه چنین است. نسخ زیبا، بی‌کا، بی‌تا، سده یازدهم، عناوین و نشان و آیات: شنگرف، سوره‌ها دارای ترجمه زیر سطر نستعلیق به شنگرف. صفحات دارای رکابه، ملکی محمدباقر متولی‌باشی سال ۱۳۴۸، اهدایی تولیت به کتابخانه آستان مقدس. جلد: تیماج دارچینی مجدول، با ترنج و سرترنج و نمای بارگاه کریمه اهل‌بیت (س). ۴۱۴ گ، ۲۵ س، ۳۴*۲۲ سم».

۹.۳. فهرست جدید کتابخانه فیضیه از حکیم (تکمیل و منتشر نشده)

با توجه به اطلاعاتی که از کتابخانه فیضیه در اختیارم قرار گرفت، مشخص شد که آقای محمد حسین حکیم در حال نگارش فهرست جدیدی از نسخ خطی کتابخانه فیضیه (آیت الله حائری) هستند؛ ولی ظاهراً تنها یک جلد از این فهرست انجام شده و بقیه کار فهرست‌نویسی، متوقف مانده است.

بنده در پیامی به آقای حکیم از ایشان نسبت به «نسخ خطی وقفی شاه عباس در کتابخانه فیضیه»، که یک جلد از روض الجنان مورد نظر ما نیز از آن جمله است، اطلاعاتی خواستم؛ ولی وی پاسخ‌گو نشدند، بنابراین از کم و کیف انجام فهرست این نسخه روض الجنان توسط ایشان، اطلاعی حاصل نگشت.

۴. معرفی نسخ مجلدات روض الجنان ابوالفتوح رازی (وقفی شاه عباس)

ابتداء مشخصات کلی اثر بیان می‌شود و سپس مشخصات هر مجلد روض الجنان به صورت مجزا معرفی خواهند شد:

روض الجنان و روح الجنان = روح الجنان و روض الجنان = تفسیر ابوالفتوح = روض الجنان / تفسیر - فارسی

رازی، ابوالفتوح جمال‌الدین حسین بن علی بن محمد نیشابوری، متوفی بعد از ۵۵۲ق

اولین تفسیر کامل شیعی فارسی است، که همه سوره‌های قرآن را در بر دارد. سبک نگارش تفسیر این گونه است که نویسنده پس از ذکر مقدمه‌ای مختصر و بحثی در معنای تفسیر و تأویل، به تفسیر آیات سوره‌ها به ترتیب سور در بیست مجلد همت گماشته، و لفظ به لفظ کلمات آن را ترجمه و به شرح لغات و نیز ابعاد «ادبی، روایی، تاریخی، فقهی، کلامی و اخلاقی» آیات پرداخته؛ و البته از نقل برخی از اقوال «مفسرین، صحابه و تابعان» نیز غافل نبوده است. در دوره صفویه، همان بیست جلد، در چهار مجلد «ضحیم و بزرگ» استنساخ شده و همگی چهار جلد آن‌ها در سال ۱۰۳۷ ق توسط شاه عباس، وقف آستان حرم حضرت فاطمه معصومه (س) قم گشته‌اند، که فهرست آن‌ها عبارتند از:

۴.۱. فهرست نویسی مجلد «اول» روض الجنان

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه فیضیه (آیت الله حائری). اکنون این نسخه در داخل ویتترین شیشه‌ای سالن بیرونی و ورودی کتابخانه آیت الله حائری، در معرض دید عموم قرار داده شده است، که صفحه وقف‌نامه شاه عباس صفوی در آن مشهود است.

کد دستیابی: ۱۲ (برای این نسخه، چهار شماره مطرح است: شماره ۱۱۶۴ که توسط آقای عبدالحسین صاحب‌الداری ثبت شده (برگ وقف‌نامه ملاحظه شود)؛ شماره ۱۲ که توسط آقای مجتبی عراقی ثبت شده (نک: عراقی، ۱۳۷۸ق، ۵۶/۱)؛ شماره ۶۱۱ که توسط آقای رضای استادی درج شده (نک: نسخه خطی، صفحه قبل از وقف‌نامه)؛ و شماره ۱۲۳ که در فنا به نقل از فهرست عراقی آمده است و نسخه تکراری همان شماره ۱۲ است).

عنوان درج شده بر نسخه: بدون عنوان.

کاتب نسخه: چون انجامه افتاده، کاتب نسخه نامشخص است؛ ولی خط شبیه خط محمد زمان الحسینی [ظاهراً، الحسینی الاصفهانی] است (که جلد دوم روض الجنان را کتابت کرده می‌باشد)، هر چند تفاوت‌هایی نیز در آن‌ها قابل تبیین و تفکیک است.

تاریخ کتابت: چون انجامه افتاده، تاریخ کتابت در دسترس نیست؛ ولی با توجه به مجلد تاریخ‌دار دیگر، می‌توان تاریخ کتابت را حدود ۱۰۱۵ ق دانست. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می‌باشد.

محل کتابت: نامشخص؛ ولی بعید نیست در اصفهان استنساخ شده است.

آغاز نسخه: وقف‌نامه شاه عباس می‌باشد؛ که با این شرح است:

«به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش در جه فاطمیه کاظمیه موسویة علی مشرفها الف الف تحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین (ع) شریک بوده باشد، فمن بدله بعد ما سمعه فانه اثم قلبه/ و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی»

رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی]».

آغاز متن اصلی نسخه: [ابتدای قرآن] بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. سپاس خدای را که بردارنده این ایوان است و آراینده آن به آفتاب و ماه و ستارگان است، و دارنده این به پیغمبران و امامان است. و درود بر رسول او که ختم پیغمبران است ...

انجام نسخه: (افتادگی دارد؛ انتهای متن موجود:) [آیه ۵۹، سوره نساء] ... ایشان به نزدیک خدای تعالی بهتر از همه خلایق باشند و اعلا رتبه و اعظم منزله عند الله تعالی چون رسول علیه السلام برای آن که خدای تعالی طاعت ایشان با طاعت او مقرون کرد. طریقتی دیگر آن است که خدای تعالی طاعة اولی الامر با طاعت رسول و طاعة خود مقرون کرد، چنان که قدیم تعالی منزّه است (مطابق با صفحه ۴۰۹ جلد ۵ چاپ یا حقی).

مقدار افتادگی: از اواسط ص ۴۰۹ ج ۵؛ یعنی: «از همه قبایح و رسول علیه السلام معصوم و مطهر از همه معاصی کبیره و صغیره، اولی الامر باید تا همچین باشد ...» (آیه ۵۹، سوره نساء) تا آخر ص ۴۱۷ ج ۵؛ یعنی: «و قوله صدودا، نصب او بر مصدر است و برای تحقیق فعل گویند کما قال تعالی وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا و قيل اراد صدودا ظاهرا و تکلیمما بینا تمت المجلدة الخامسة و يتلوه فی السادسة ان شاء الله تعالی قوله فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ» (آیه ۶۲، سوره نساء).

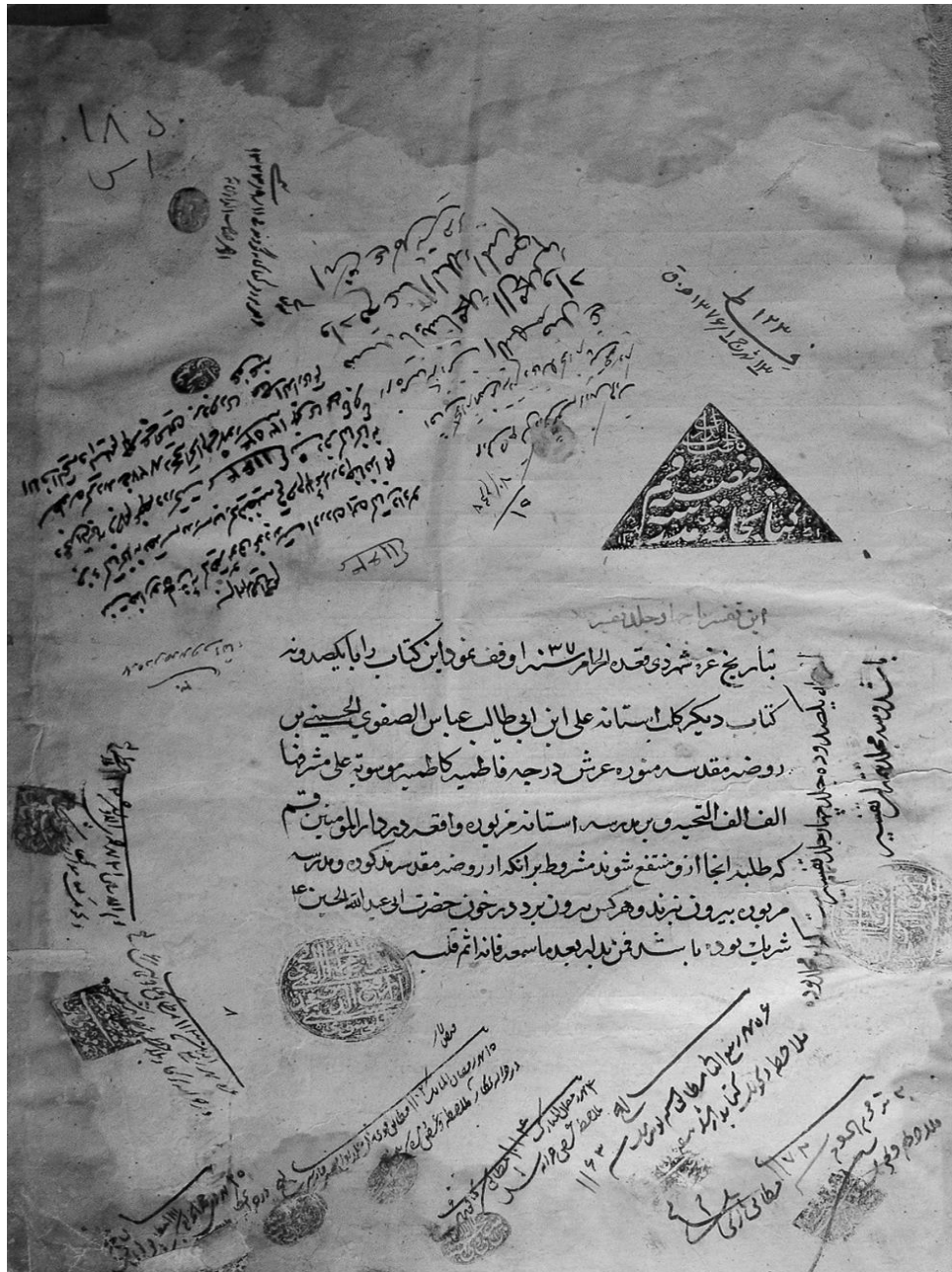
انجامه نسخه: افتادگی دارد.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنکرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به شنکرف. جلد: تیماج قهوه‌ای نقش دار. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۷۰ برگ، ۲۵ سطر؛ ۲۴×۳۸ س.م^۱.

ویژگی‌های نسخه: در کنار یادداشت وقفنامه شاه عباس نوشته شده: «از جمله یکصد و ده جلد؛ چهار مجلد تفسیر است که این مجلد بوده باشد و سه مجلد تتمه این تفسیر [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی]». همچنین، از یادداشتها و مهرهای متولیان آستان و متولیان مدرسه و کتابخانه که بر برگ وقفنامه نسخه دیده می‌شود، بر می‌آید که این نسخه در سالهای ۱۱۰۲ تا ۱۱۷۲ حدود هشت بار عرض دید (یعنی ملاحظه و تحویل خزانه و کتابدار آن) داده شده است (نیز نک: استادی، ۱۳۹۶ق، ۶۴/۲).^۲ همچنین قابل توجه است که این مجلد نسخه خطی روض الجنان، از کتابخانه آستان قم خارج شده بوده است؛ که در سال ۱۳۵۴ ق توسط متصدی کتابخانه مدرسه فیضیه، یعنی مرحوم آقای حاج شیخ عبدالحسین صاحب‌الداری بروجردی، بدست آورده شده، و تحویل این کتابخانه داده شده است؛ و همو یادداشتی را نیز بر برگ وقفنامه نسخه به این شرح نگاشته است:

۱. در فهرست حاج آقا مجتبی عراقی آمده: ۹۴۰ صفحه، ۲۵ سطر؛ ۳۸×۲۴/۵ س.م.

۲. در فهرست عراقی آمده است: «قسمتی از آیات شریفه را ابتداء با خط درشت تری مکتوب و ترجمه ساده فارسی آن را در زیر سطرها نوشته، و سپس به شرح و تفسیر آن‌ها پرداخته است. ترجمه فارسی آن و جمله‌های قرآنی که در ضمن تفسیر نقل شده یا به آن‌ها استشهاد بعمل آمده، با خط قرمز نوشته شده یا بالای آن‌ها با قرمزی خط کشیده شده است. و به علت ناقص بودن این نسخه؛ نویسنده و تاریخ کتابت آن هم نامعلوم و تاریخ احتمالی آن نیز به دست نمی‌آید، و آنچه که به عنوان ملاحظه در خزانه آستانه مبارکه و یا تحویل به کتابدارها در پشت آن نوشته شده، تاریخ آن‌ها بعد از تاریخ وقف آن می‌باشد. روی جلد این نسخه شریفه چرم قهوه‌ای مستعمل و آثار تذهیب و نقاشی نیز در آن باقی است» (نک: عراقی، ۱۳۷۸ق، ۱/۵۶).

«بسم الله الرحمن الرحيم منت خدای را تعالی شأنه که فقیر را موفق نمود به دست آوردن این کتاب و او را جزء کتابخانه مقدسه مدرسه مبارکه فیضیه قم حرم الاثمه ارواحنا فداهم و عجل اله سبحانه فرجهم نمودم و در تحت شماره ۱۱۶۴ م ثبت دفتر کتابخانه مسطوره گردید فی ۲۷ شهر ذیحجه الحرام من شهر سنه ۱۳۵۴ هجری علی هاجرها الاف التحیه و السلیم الاحقر عبدالحسین بروجردی صاحب الداری تم عفی عنه [نقش مهر]».

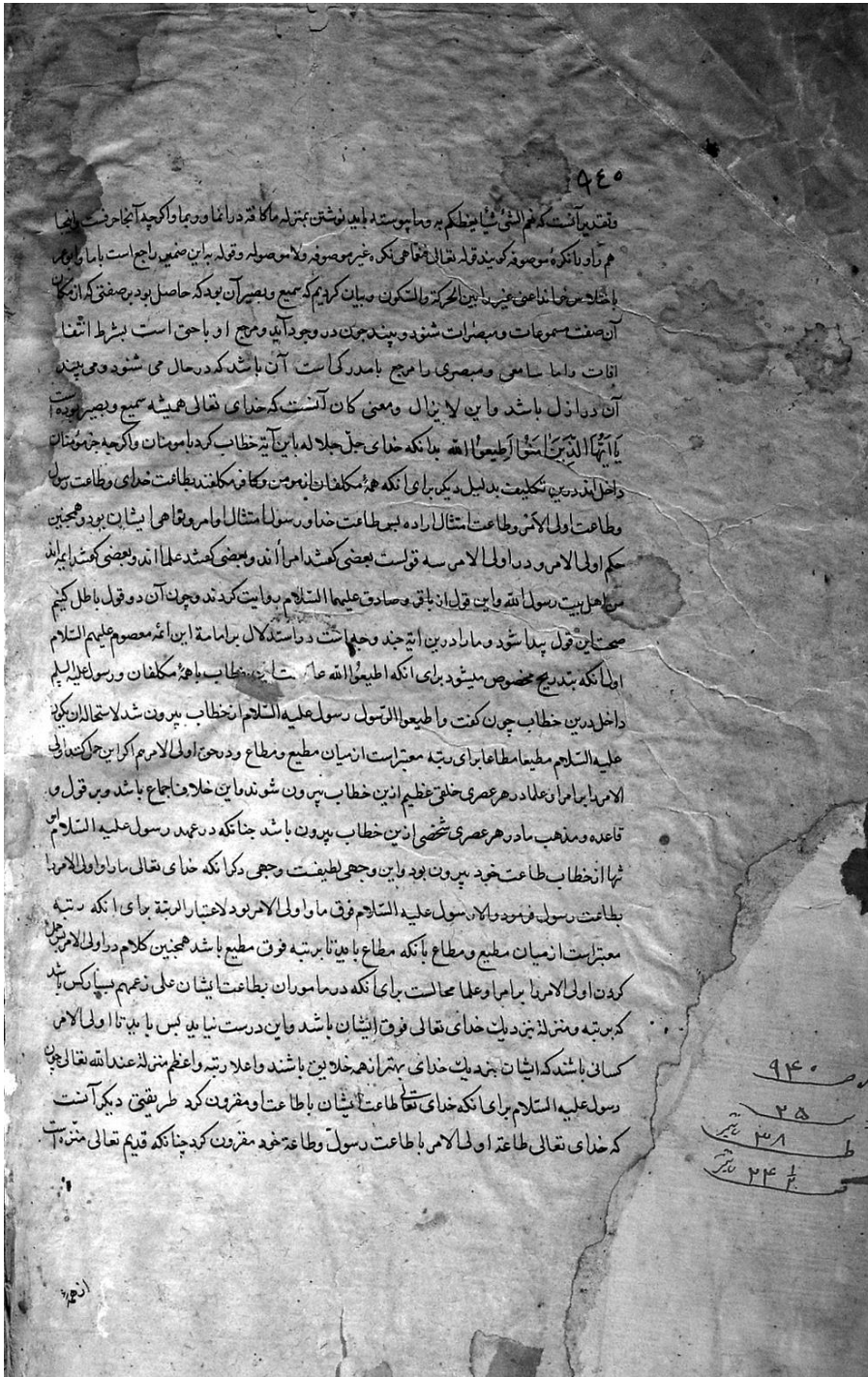
منبع: ملاحظه نسخه و عکس نسخه؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه فیضیه (عراقی و استادی، ج ۲، ص ۶۴).

۹۸

گفت علی عاده تر لکیمه والذین آمنوا ویتلوا الصالحات درین آیه و اسئال این دلیلست بر بطلان قول آنکه کلمه
 عاصم ایمان باشد چه اگر چنین بودی مشابه آن بودی که گفتی ای الذین آمنوا یا ایها الذین آمنوا و درین فایده نمودی مستقیم
 سب و استقبال را باشد تا اصل حال کند بمستقبل و از آن پس در این حال را بختاید چه اگر چنین نبود مشترک باشد برین
 سبب این حال و لا استقبال جئات بحری من تحتها الاکنها و گفت آنکه ایمان آردند و عاصم کند ما ایشانرا بهشت
 های بریم که در زمین درختان جویهای میرود و جنت بوستانی باشد که درختان او بسیار زمین پس شد لکن
 و هو اکثر و قوله بحری من تحتها الاکنها از جمله اتساعت و حقیقت است ما الاکنها برای آنکه چون نزد آب حری
 رود و لکن علی حذفت المصنوف و اقامه المصنوف لیه مفادسه خالذین فها همیشه باشد اینجا و نصب و بسبب
 آیه و نصب او بر طرف است و در او بود که نوک حال بودی خالذین مودیدین لهم فها انما کما مطهره ایشانرا
 در اینجا نافع باشد بکنزه و این واضح دفته است و قد خرمهم ظلالا ظلیلا و ایشانرا در سا بکستزه بر سبب
 که سایه باشد و آفتاب با او نرسد آنرا ظل گویند و آنکه آفتاب دورسد و آن میشود آنرا فی کونید من فاذا
 رجع برای آنکه در بهشت آفتاب نباشد و گفته اند ظل سایه با مداد بود و فی سایه نماز دیگر و این را بنام جمع
 با قول است قال الشاعر فلا الظل من برد الضعی نستطیع و لا الفی من برد العشی تبرق و ظلیل آن باشد
 که در کونا و هموم نباشد فی قول الحسن جنانکه گفت فظل محمد و در خبر هست که در بهشت باشد که سواد در
 آن صد ساله میرود با خرد رسد برای برکت ظلالا ظلیلا و کوشش در برای آن گفت ظلالا ظلیلا لا باسایه دروخ غافل
 آنجا که گفت فی ظل ذی لک سلف لا ظلیل و گفته اند در موقف قیامه میخواهد سایه بر عرش لاطل الاظله و قیامه
 ان الله یامرکم ان تؤدوا الامانات الی اهلها و اذا حکمتم بینکم ان تحکموا
 بالعدل ان الله لیسئعکم بامر ان الله کان سمیعا بصیرا یا ایها الذین آمنوا اطیعوا
 الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم فان تنازعتن فی شئ فرددوه الی الله و الی الرسول
 انکم کنتم قریبوا لله و النور الامین ذلک خیر و احسن و اولی الامر الی الذین
 ینعون انهم اموا انزل الیک و ما انزل من قبلك یردون ان یتحاكموا الی الطائفه
 و غیر این کلمات ایمان آوردند با جزوه فرستاد و مدینه است و آن جزوه دستاورد پیش از تو جمع اینها که جزوه بود که سبب این امرت بودی

و قائلوا

۲. ۴. فهرست نویسی مجلد دوم روض الجنان

محل نگهداری: قم؛ موزه آستان حرم حضرت معصومه (س).

کد دستیابی: فعلاً و در مکان نگهداری کنونی، با کد دستیابی ۲۲۸۶ ثبت است؛ ولی به سال ۱۳۵۵ شمسی، استاد محمدتقی دانش‌پروه این نسخه را با شماره «۳۹۱» معرفی نموده است (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۵۵ ش، ۱۲۳). همچنین، در چاپ روض الجنان بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مصححین، این نسخه را به اشتباه با شماره ۱۰۱۵ معرفی نموده‌اند؛ که این عدد، در واقع تاریخ کتابت این نسخه است.

عنوان درج شده بر نسخه: بدون عنوان.

کاتب نسخه: محمد زمان الحسینی [ظاهراً، الحسینی اصفهانی].^۳

تاریخ کتابت: سنه ۱۰۱۵ ق. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می باشد.

محل کتابت: نامشخص؛ ولی ظاهراً در اصفهان استنساخ شده است.

آغاز نسخه: وقفنامه شاه عباس می باشد؛ که به این شرح است:

«به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویة علی مشرفها الف الف تحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا ازو منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه و جوار مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی عبدالله الحسین (ع) شریک بوده باشد، فمن بدله بعد ما سمعه فانه اثم قلبه/ و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی».

آغاز متن اصلی نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم فكيف إذا أصابهم مصيبة بما قدمت أيديهم ثم جاءوك يخلفون بالله إن أردنا إلا إحساناً وتوفيقاً... (مطابق با صفحه ۱ جلد ۶ چاپ یا حقی).

انجام نسخه: [آیه ۱۲۹، سوره توبه]... فَإِنْ تَوَلَّوْاْ اِذَا رَجَعْتُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا... (مطابق با صفحه ۸۸ جلد ۱۰ چاپ یا حقی).

انجامه نسخه: تمت المجلدة التاسعة و تتلوه في المجلدة العاشرة قوله تعالى عز و علا في أول سورة يونس عليه السلام و قد جعل المص المفسر قدس سره في اصل تصنيفه و تأليفه الاولى فختمة باية أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ و الثانية مبتدأة باية وَجَاءَ الْمُعَذَّبُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ و نحن جعلناهما كما ترى توفيقاً بين اجزاء الكتاب و تنصيفاً له في الكتابة لدى الكتاب بل ذوى الالباب لتسهيل الحفظ و تحميل العدلين في كل باب وفق الله تعالى و بورك له في الدنيا و نفع له في المرجع و الماب و اديم له بالعمر السعيد و العيش الرغيد بمحمد و اله الطاهرين الشافعين يوم الحساب تمت على يد احقر العباد و احوجهم الى الله محمد زمان الحسینی في سنه ۱۰۱۵. اللهم اغفره ولوالديه و لمن نظر فيه بمحمد و آله الطيبين.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای نقش دار ترنجی. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۳۴ برگ (حدود ۸۶۸ صفحه)، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به صورت درشت نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوتند)؛ ۳۸×۲۴ س.م.

ویژگی‌های نسخه: در کنار یادداشت وقفنامه شاه عباس نوشته شده: «از جمله یکصد و ده جلد؛ چهار جلد تفسیر تمام است که یکی از آن‌ها این مجلد است با سه مجلد دیگر [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض

۳. به عنوان نمونه نک: عضدالدین ایجی، عبدالرحمن بن احمد (۹۲۶ق)، شرح مختصر الاصول، وضعیت استنساخ: اصفهان سنه ۹۲۶ق، کاتب محمد زمان الحسینی اصفهانی، نجف: کتابخانه مؤسسه کاشف الغطاء العامة، شماره نسخه: ۵۲۸۰.

امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی]». همچنین، نه عرض دارد از سالهای ۱۱۰۲، ۱۱۰۴، ۱۱۱۱، ۱۱۲۵، ۱۱۳۰، ۱۱۴۵، ۱۱۷۲، ۱۲۵۲ و یکی که تاریخ آن خوانده نمی شود.
منبع: ملاحظه عکس برخی از صفحات نسخه؛^۴ فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان (دانش پژوه، ۱۳۵۵ ش، ۱۲۳).

۴. تصویر این صفحات با همراهی جناب آقای سید محمود کشفی، از مسؤولین موزه آستانه، به دست بنده رسید.

ما را که اول گفت رُوْفٌ رَحِيمٌ دین این بود که گفت ان الله بالتاس کرُوْفٌ رَحِيمٌ می بجد که گفت عمر کس
 که اقی وردی زقران ثبث نکدی ناد وکواه کواهنه ادی مکر این ز کاین دویتر مردی پیاورد چون با و رقیق
 وگفت کجلاه خواهتم کان والله کذلک بخدای کر رسول خدا جنین بود وگفت که این اخرا بیست ازقران این
 اخرا سورتیست که تمام فرود آمد ازقران قشاده گفت اخرا الف قران عندها بالستماء الایقان فی خاتمه براده
 ودر بجز است که صالح مردی در خواب دید رسول را علیه السلام که نشسته بود و جماعتی صحابه با او نشسته
 بودند مردی از جمله ایشانان در آمد وخواست تا بنشیند رسول علیه السلام او را دست گرفت و بالای
 دست صحابه بنشانند مردمان گفتند یا رسول الله این کیست که او را رفت دادی مردکان صحابه گفت این
 مردیست که در عقب هر نمازی غلطی سوره بر او می خواند گفت جاره که رسول من انفسکم نا اخرا سوره فان
 تکلوا اکبر کرمند و پیش برکنند و اعراض کنند از **فَعَلَّ حَسْبِكُمُ اللَّهُ يَوْمَ بُرِيَ** است و با حضرت و
 معاونت او را یکس حاجت نیست لا اله الا هو یجزا بخدای دیگر نیست **عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ**
الْعَظِيمِ بر هفت تاد و توکل کرد مروا و خدا و تدعش بزرگوار است و ایض در عرش آمده است گفته شده
 از اقول و اخبار فلک وجه لاعادته تمت المحلدة التاسعة وتلوه فی المحلدة العاشرة قوله تعالی
عَرَفْتُمْ بَابِ آوَلِ سُوْرَةٍ نُوْسِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَقَدْ جَعَلَ الْمُصَلِّ الْمُسْرِقُ دَسْرَةً فِي أَصْلِ تَصْنِيفِهِ وَنَالِيفَهُ الْأُولَى
مُحْتَمَةً بِآيَةِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَالشَّيْءُ مَبْتَدَأَةٌ بِآيَةِ وَجَاءَ الْمُعْتَدُونَ
مِنَ الْأَغْرَابِ وَنَجِّنَ جَعَلْنَا مِمَّا كَانَتْ تَرَى تَوْفِيقًا بَيْنَ اجْزَاءِ الْكِتَابِ وَتَنْصِيفًا لَهُ فِي الْكِتَابِ لِأَنَّ الْكِتَابَ سَبَلٌ
دَوَى الْأَبْيَابِ لِتَسْهِيلِ اللَّفْظِ وَتَجْمِيلِ الْعَدَايَةِ فِي كُلِّ بَابٍ وَقَدْ أَلَّفَ اللَّهُ تَعَالَى
وَبُورِكَ لَهُ فِي الدُّنْيَا وَنَفَعَهُ فِي الْمَرْجِعِ وَالْمَأْبُوتِ وَأَدْبَرَهُ بِالْعَمْرِ
السَّجْدِ وَالْعَيْشِ الرَّعِيدِ مُحَمَّدٌ وَاللهُ الطَّاهِرِيُّ
الشَّافِعِيُّ يَوْمَ الْحَسَابِ تَمَّ عَلَى يَدَيْهِ
احقر العباد واجوجهم الى الله
محمد بن الحسين بن
سنه ١٠١٥
نظر في تصحيحه في سنة ١٠١٥

محل نگهداری: نامشخص. با جستجوی فراوان، و نیز بررسی مشخصات حدود ۸۰ نسخه معرفی شده از روض الجنان در فنخا، نسخه مجلد سوم تفسیر ابوالفتح وقفی شاه عباس یافت نشد،^۵ هر چند که ممکن است در انبار موزه آستان به گوشه‌ای افتاده باشد؛ در هر صورت، مشخصات حدودی نسخه را جهت اطلاع، درج می‌نماییم. کد دستیابی: نامشخص.

۵. در کتابخانه‌های برخی از آستان‌های مقدس و مقدسه همانند حرم شاه عبدالعظیم (ع) و حرم حضرت معصومه (س)، بسیاری از نسخ خطی وقفی همانند نسخه‌های وقفی شاه عباس، مفقود گشته‌اند. به عنوان نمونه، دو مجموعه وقفی شاه عباس اول صفوی (م ۱۰۳۸ق)، که یک سال قبل از درگذشت‌اش، بر این دو آستان و بارگاه وقف نموده را بررسی نمودم. پس از بررسی موجودی این کتابخانه‌ها، مشخص شد از آن مجموعه‌های نفیس شاه عباس که جمعاً ۲۳۰ نسخه بوده‌اند، حدود بیست نسخه در این دو کتابخانه باقی ماندند (نک: استادی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳). سراسرمتن).

عنوان درج شده بر نسخه: نامشخص.

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت: حدود سنه ۱۰۱۵ ق. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می باشد.

محل کتابت: نامشخص؛ ولی ظاهراً در اصفهان استنساخ شده است.

آغاز نسخه: اگر افتادگی نداشته باشد؛ در ابتدای نسخه، مطابق مجلد ۱ و ۲، دارای وقفنامه شاه عباس و متن مشابه مجلدات قبلی می باشد.

آغاز متن اصلی نسخه: اگر افتادگی نداشته باشد؛ با این متن آغاز می شود: [آیه ۱، سورة یونس] «این سورت صد و نه آیت است و هزار و هشتصد و سی و دو کلمت است و هفت هزار و پانصد و شست و هفت حرف است. روایت است از ابوامامه از ابی کعب که رسول خدای (ص) گفت هر که او سورت یونس بخواند خدای تعالی به عدد هر کس که ایمان داشتی به یونس و آن که نداشت و با عدد آنان که با فرعون غرق شدند ده حسنتش بنویسد. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ...» (مطابق با صفحه ۸۹ جلد ۱۰ چاپ یا حقی).

انجام نسخه: اگر نسخه افتادگی نداشته باشد؛ با این متن تمام می شود: [آیه ۲۲۷، سورة شعراء] «... منفلت ینفلتون که کجا بجهند و چگونه بجهند من الانفلات به فا و تا و در قرائت اهل البيت آمد وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا آلَ مُحَمَّدٍ أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ و این هر دو قرائت شاذ است و قوله ای منصوب است به ینقلبون و منصوب نیست به سیعلم برای آن که استفهام را صدر کلام بود فعلی که پیش او بود در او عمل نکند و مورد آیت تهدید و وعید است جمله ظالمان را و حمل آیت بر عموم کردن اولی تر باشد و الله اعلم. تَمَّتِ الْمَجْلَدَةُ الزَّابِعَةُ عَشْرَةَ وَ تَتْلُوهَا بَعْدَ ذَلِكَ فِي الْخَامِسَةِ عَشْرَةِ سُورَةِ النَّمْلِ ان شاء الله تعالی» (مطابق با صفحه ۳۷۱ جلد ۱۴ چاپ یا حقی).

انجامه نسخه: نامشخص.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشانها نیز به شنگرف. جلد: تیماج قهوه ای نقش دار ترنجی. قطع: رحلی بزرگ؛ حدود ۴۷۰ برگ، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به صورت درشت نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوتند)؛ ۳۸×۲۴ س.م.

ویژگی های نسخه: نامشخص.

منبع: نسخه در دسترس نبود؛ به اعتبار مجلدات دیگر، تنظیم شد.

۴.۴. فهرست نویسی مجلد چهارم روض الجنان

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آستان حرم حضرت معصومه (س).

کد دستیابی: ۱۶۹۱؛ همچنین بر روی برگ اول شماره ماشینی ۶۰۹۳ ضرب شده است، ظاهراً این شماره سابق نسخه بوده است.

عنوان درج شده بر نسخه: بدون عنوان.

کاتب نسخه: نامشخص؛ خط نسخه حاضر متفاوت از نسخه ای است که محمد زمان الحسینی در مجلد دوم کتابت نموده است. به نظر می رسد مجلدات چهارگانه روض الجنان، میان چند خطاط تقسیم و استنساخ شده اند.

تاریخ کتابت: چون نسخه افتادگی در پایان دارد، تاریخ کتابت در نسخه موجود نیست؛ اما با توجه به نسخه مجلد دیگر، در حدود سنه ۱۰۱۵ ق کتابت شده است.

محل کتابت: نامشخص؛ ولی ظاهراً در اصفهان استنساخ شده است.

آغاز نسخه: افتادگی دارد. افتادگی‌ها شامل: ۱- وقفنامه شاه عباس صفوی. ۲- از آغاز سوره نمل تا آیه ۲۳ سوره لقمان. بنابراین متن تفسیر سوره‌های نمل (۲۷)، قصص (۲۸)، عنکبوت (۲۹)، روم (۳۰) و قسمت‌هایی از ابتدای سوره لقمان، از آغاز این نسخه افتاده‌اند.

آغاز متن موجود اصلی نسخه: [آیه ۲۳، سوره لقمان] يَخْرُجُكَ كُفْرُهُ اَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا اِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ * ثُمَّ نُنَبِّئُهم قَلِيلاً ثُمَّ نَضْرِبُهم اِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ * وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ... (مطابق با صفحه ۲۹۳ جلد ۱۵ چاپ یا حقی).

انجام نسخه: افتادگی دارد. افتادگی‌ها شامل: بخشی از آیه ۱۷ غاشیه تا انتهای قرآن. بنابراین متن تفسیر بخشی از سوره غاشیه (۸۸) و نیز سوره‌های فجر (۸۹)، بلد (۹۰)، شمس (۹۱)، لیل (۹۲)، ضحی (۹۳)، انشراح (۹۴)، التین (۹۵)، علق (۹۶)، قدر (۹۷)، بینه (۹۸)، زلزال (۹۹)، العادیات (۱۰۰)، القارعة (۱۰۱)، تکاثر (۱۰۲)، العصر (۱۰۳)، همزه (۱۰۴)، فیل (۱۰۵)، قریش (۱۰۶)، ماعون (۱۰۷)، کوثر (۱۰۸)، کافرون (۱۰۹)، نصر (۱۱۰)، مسد (۱۱۱)، اخلاص (۱۱۲)، فلق (۱۱۳)، ناس (۱۱۴)، از انتهای این نسخه افتاده‌اند (مطابق با صفحه ۲۴۷ جلد ۲۰ تا صفحه ۴۷۹ جلد ۲۰ از چاپ یا حقی).

انجام موجود نسخه: ... و علما در تخصیص سر چند قول گفتند مقاتل گفت برای آن که در عرب از شتر بزرگتر هیچ خلقی ندیده بودند و در ولایت ایشان پیل نبود. کلبی گفت برای آن که شتر باشد که با بار برخیزد پس از آن که فروخته باشد و هیچ چهارپای نباشد که سابق او را پیش بود. حسن بصری را گفتند خلق پیل عجب‌تر و عظیم‌تر بود چرا ذکر شتر کرد گفت اگر چه چنین است او [شکل خوک] دارد و گوشتش (مطابق با انتهای صفحه ۲۴۷ جلد ۲۰ از چاپ یا حقی).

انجامه نسخه: افتادگی دارد؛ نامشخص.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق سنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به سنگرف. جلد قبلی: تیماج قهوه‌ای نقش دار ترنجی؛ جلد صحافی جدید: تیماج دارچینی مجدول با ترنج و سرترنج و نمای بارگاه آستان قم. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۰۸ برگ (در صحافی جدید ۴۱۲ برگ؛ که ظاهراً برخی صفحات عطف، اضافه شده‌اند)، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به صورت درشت نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوتند)؛ ۳۸×۲۴ س.م.

ویژگی‌های نسخه: این نسخه ترمیم شده و جلد جدید برای آن صحافی شده است، همانند بقیه نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان که تقریباً همگی تعویض جلد شده‌اند. در برگ اول موجودی این نسخه، بالای صفحه، یادداشت تملک نسخه با تاریخ ۱۳۴۸ ق از محمدباقر حسینی (م ۱۳۶۰ ق) متولی باشی قم درج شده است.^۶ که گویای آن است که ظاهراً این نسخه به اشتباه و یا به ناحق در تملک وی قرار گرفته است.

۶. سید محمد باقر متولی باشی، روحانی و از شخصیت‌های مورد اعتماد و احترام قم بوده است. وی در سال ۱۳۱۷ ق طی فرمانی از طرف مظفردالدین شاه قاجار، به مقام تولیت آستان قم منصوب شده و تا پایان زندگی، در این مقام قرار داشته است (نک: رضایی، ۱۳۸۴ ش، ۲۲۳).

منبع: ملاحظه نسخه؛^۷ فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان (جلد ۵، ۲۸۷).

۷. ملاحظه این نسخه، با همراهی جناب آقای محمد عباسی یزدی، از مسؤولین کتابخانه آستانه، برای بنده میسر شد.

۲۲۸۶ حضور دارد. همچنین جلد چهارم این تفسیر (حدود ۴۰۸ برگ)، با شماره دستیابی جدید ۱۶۹۱، در مخزن کتابخانه آستان وجود دارد؛ که البته در فهرس دانش پژوه و نقیبی، به درستی شناسایی نشده است. مجلد سوم تفسیر روض الجنان وقفی شاه عباس نیز، اکنون مفقود است؛ وردی از آن دستیاب نگشت.

با توجه به نسخ موجود، متن و ساختار مجلدات چهارگانه تفسیر وقفی شاه عباس از این قرارند: ساختار جلد اول، شامل «سوره فاتحه تا بخش از نساء». یعنی: از ابتدای قرآن تا آیه ۶۲ سوره نساء؛ که البته از آیه ۵۹ تا ۶۲ نساء در این نسخه افتادگی در انجام دارد.

ساختار جلد دوم، شامل «بخشی از سوره نساء تا انتهای سوره توبه». یعنی: از آیه ۶۲ سوره نساء تا آیه ۱۲۹ سوره توبه.

ساختار جلد سوم، شامل «سوره یونس تا انتهای سوره شعراء». یعنی: از آیه ۱ سوره یونس تا آیه ۲۲۷ سوره شعراء؛ که البته این مجلد یافته نشد تا مقدار محتوای آن بررسی گردد که آیا در آغاز و انجام افتادگی دارد یا خیر؟ ساختار جلد چهارم، شامل «سوره نمل تا انتهای قرآن». یعنی: از آیه ۱ سوره نمل تا آیه ۶ ناس؛ که البته این نسخه شاه عباس، از اول سوره نمل تا آیه ۲۳ سوره لقمان، افتادگی در آغاز دارد؛ و همچنین از بخشی از آیه ۱۷ غاشیه تا انتهای سوره ناس، افتادگی در انجام دارد.

۶. منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، نجف: المكتبة الحیدریة، ۱۳۷۶ ق.
۲. استادی، رضا، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم (دو جلد)، قم: چاپخانه مهر، ۱۳۹۶ ق.
۳. استادی، کازم، سه مجموعه وقفی نسخ خطی در سه آستان مقدس ایران (مشهد، قم، ری)، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی، ۱۴۰۳ ش.
۴. امین عاملی، محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۱۴ ق.
- بی‌نام، فهرستگان نسخ خطی، سایت متعلق به کتابخانه ملی ایران، به آدرس اینترنتی: https://scripts.nlai.ir/advanced_search، خرداد ۱۴۰۳ ش.
۵. دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم (قطع رحلی، گلاسه)، قم: نشریه آستانه مقدسه قم، ۱۳۵۵ ش.
۶. درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران: کتابخانه ملی، ۱۳۹۱ ش.
۷. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۱)، مخطوط با شماره ۱۲، قم: کتابخانه آیت الله حائری (فیضیه)، ۱۰۱۵ ق.
۸. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۲)، مخطوط با شماره ۳۹۱ قدیم، قم: موزه آستان مقدسه قم، ۱۰۱۵ ق.
۹. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۴)، مخطوط با شماره ۱۶۹۱، قم: کتابخانه آستان مقدسه قم، ۱۰۱۵ ق.
۱۰. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (ج ۱ - ۲۰)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های

- اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱ ش.
۱۱. رازی، عبدالجلیل، کتاب النقص، تصحیح جلال الدین محدث، تهران: انجمن مفاخر ایران، بی تا.
۱۲. رازی، منتجب الدین، فهرست منتجب الدین، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۳۶۶ ش.
۱۳. رضایی، حمید، تاریخ متولیان آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع)، قم: نشر زائر، ۱۳۸۴ ش.
۱۴. عراقی، مجتبی، فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه فیضیه قم (دو جلد)، قم: چاپخانه علمیه، ۱۳۷۸ ق.
۱۵. عربزاده، ابوالفضل، «شرح حال ابوالفتوح رازی»، آینه پژوهش، مهر و آبان شماره ۹۴، ۱۳۸۴ ش.
۱۶. عضدالدین ایچی، عبدالرحمن بن احمد، شرح مختصر الاصول، مخطوط با شماره ۵۲۸۰، نجف: کتابخانه مؤسسه کاشف الغطاء العامة، ۹۲۶ ق.
۱۷. گروهی از نویسندگان، مجله بینات (مجموعه مقالات رازی)، سال ۱۲، شماره ۴۷، ص ۱-۲۲۴، ۱۳۸۴ ش.
۱۸. گروهی از نویسندگان، فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۴ و ۵)، مخطوط، قم: کتابخانه آستان قم، بی تا.
۱۹. مدرسی طباطبایی، سید حسین، «مدرسه آستانه مقدسه (فیضیه)»، مجله وحید، فروردین شماره ۸۸، صص ۱۲۶-۱۲۹، ۱۳۵۰ ش.
۲۰. نقیبی، سید حسن و علی صدراپی خوئی، فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۱ و ۲)، قم: زائر (دو جلدی)، ۱۳۷۵ ش.